

KS. PAWEŁ ANTOSIAK

 <https://orcid.org/0000-0002-3043-7639>

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

e-mail: p.antosiak@pkwp.org

ŁAMANIE PRAW DZIECKA W PAKISTANIE Milcząca zgoda i nadzieja na zmiany

Abstrakt: Artykuł ma na celu ukazanie sytuacji prawnej i społecznej dzieci w Pakistanie. Dla podjęcia tej dyskusji konieczne jest zestawienie powszechnej definicji „dziecka”, z tymi jakie odnajdujemy w prawodawstwie Pakistanu. Przedstawione również zostaną rekomendacje instytucji międzynarodowych zajmujących się ochroną praw dziecka. Zestawienie praw najmłodszych obywateli państwa z podstawowymi normami obowiązującymi w społeczności międzynarodowej, pokazuje wiele nadużyć, jakie ciągle są obecne z różnym natężeniem w Pakistanie. Poruszone problemy; dostęp do edukacji, skala wykorzystywania seksualnego dzieci, małżeństwa do których zostają zmuszone, powszechnie akceptowana społecznie praca dzieci i przemoc wobec nich, wskazują na daleko idące rozbieżności pomiędzy prawem i rzeczywistością. Badania niezależnych instytucji ujawniają jednocześnie skale nadużyć i kierunek zmian, które muszą nastąpić w Pakistanie, przede wszystkim w świadomości społecznej dorosłych obywateli.

Słowa kluczowe: dziecko, prawa dzieci, Pakistan, nadużycia seksualne, praca dzieci, małżeństwa dzieci.

Abstract: The article aims to show the legal and social situation of children in Pakistan. In order to undertake this discussion, it is necessary to juxtapose the common definition of “child” with those found in the legislation of Pakistan. Recommendations of international institutions dealing with the protection of children’s rights will also be presented. The juxtaposition of the rights of the country’s youngest citizens with the basic norms of the international com-

munity, shows the many abuses that are still present with varying degrees of intensity in Pakistan. The problems raised: access to education, the scale of sexual abuse of children, marriages they are forced into, socially acceptable child labor and violence against them all point to a far-reaching discrepancy between law and reality. At the same time, research by independent institutions reveals the scale of abuse and the direction of change that must take place in Pakistan, primarily in the social consciousness of adult citizens.

Key words: child, children's rights, Pakistan, sexual abuse, child labor, child marriage.

Artykuł 1 Konwencji Praw Dziecka (CRC) definiuje: „«dziecko» oznacza każdą istotę ludzką w wieku poniżej osiemnastu lat, chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletność”¹.

Konwencja ponadto podkreśla konieczność ochrony praw dzieci przez państwa jako organizacje odpowiedzialne za ich rozwój w duchu pokoju, godności, tolerancji, wolności, równości i solidarności. Państwa mają także obowiązek chronić życie dziecka jako jego niezbywalne prawo (por. Art. 6 par. 1 CRC) oraz chronić w maksymalnym stopniu warunki życia i rozwoju dziecka (por. Art. 6 par. 2 CRC). Prawa te mają być respektowane wobec pojedynczego dziecka, jak i mają stwarzać warunki pełnego rozwoju wszystkich dzieci².

Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta jednogłośnie przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 20 listopada 1989 r., stała się pierwszym prawnie obowiązującym instrumentem międzynarodowym chroniącym prawa dzieci – obywatelskie, kulturowe, religijne, społeczne i polityczne. Ratyfikowana przez niemal wszystkie kraje (za wyjątkiem Somalii i USA)³ ustanowiła standardy w zakresie opieki zdrowotnej, edukacji, bezpieczeństwa oraz usług prawnych, cywilnych i społecznych wobec dzieci. Zawierająca 54 artykuły konwencja wyszczególnia indywidualne prawa każdej osoby poniżej 18 roku życia. Ochrona dziecka przez międzynarodowe standardy prawne ma na celu pomoc w pełnym rozwinięciu potencjału dziecka, zapewnienie mu wolności od dyskryminacji, głodu, wyzysku i innych groźących mu w świecie dorosłych nadużyć⁴.

¹ Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych z dnia 20 listopada 1989 r.

² V. Yates, „CRIN Newsletter. Children Rights Information Network”, 2005, nr 18, s. 8.

³ D. Searle, C. Barry, M. Jempson, *The Media and Children Rights*, UK: Media Wise 2005.

⁴ S. Hafeez, Q. Shujaat, *Annual Report 2007. Society for the Protection of the Rights of the Child*, Islamabad 2008, s. 10.

12 listopada 1990 roku Pakistan ratyfikował Konwencję i Prawa Dziecka. Weszła ona w życie 12 grudnia tego samego roku. O tego czasu rząd Pakistanu stara się wdrożyć obowiązujące, międzynarodowe przepisy i dostosować krajowe prawodawstwo do powszechnie obowiązujących norm. Przygotowany Krajowy Plan Działania (NPA) na rzecz ochrony dzieci ma na celu zintegrowanie działań administracyjnych, sądowych i legislacyjnych. W tym zakresie Krajowa Komisja ds. Opieki nad Dziećmi i Rozwoju (NCCWD) podjęła różne działania we współpracy z Prowincjonalnymi Komisjami ds. Opieki nad Dziećmi i Rozwoju (PCCWD) oraz organizacjami pozarządowymi. Jednak słabość państwa wobec dominującego islamu nie pozwala w pełni wdrożyć przygotowywanych przez komisje norm⁵.

Problemami są: wykorzystanie dzieci, małżeństwa nieletnich, praca dzieci, przemoc wobec nich, słaba i niedostępna dla wszystkich edukacja, często zdominowana przez szkoły islamskie. Wynikają one głównie z islamskiego charakteru państwa. W związku z tym, wiele tematów stanowi społeczne i kulturowe tabu powszechnie akceptowane przez społeczność. Słaby rząd, sądy i administracja często w obawie o zajmowane stanowiska lub w trosce o swoje bezpieczeństwo, niekonsekwentnie wdrażają przyjęte przepisy prawa powszechnego. W wyniku tej słabości sytuacja dzieci w Pakistanie jest najgorsza w całej Azji. Dodatkowo problemy potęguje: ubóstwo, dyskryminacja mniejszości religijnych, brak powszechnego dostępu do wody pitnej i opieki zdrowotnej. Pakistan czeka długa droga w przemianie świadomości całego społeczeństwa i całkowitej eliminacji wielu form przemocy wobec dzieci w tym kraju⁶.

Tabela 1. Status i definicje dziecka w prawodawstwie Pakistanu⁷

Prawo w Pakistanie	Status dziecka w prawie
Konstytucja Pakistanu 1973 r.	Konstytucja Pakistanu nie zawiera definicji dziecka. Ogólne wspomnienie w artykułach 11 i 25A nie zawiera odniesienia do dziecka zgodnego z Konwencją ONZ o Prawach Dziecka

⁵ S.M. Ali, *Development: Protecting Pakistan's Children*, „The Daily Times”, May 23, 2009, s. 3.

⁶ M.M. Sadruddin, *Study on the Important Issues of Child Rights in Pakistan*, „The Dialogue”, 6(2008), nr 1, s. 15.

⁷ *Who is the child: In Pakistani laws!* By the Institute for Social Justice (ISJ), s. 1–7, www.isj.org.pk [22.10.2022].

Prawo w Pakistanie	Status dziecka w prawie
Konstytucja Pakistanu 1973 r.	Artykuł 11 ust. 3: Żadne dziecko poniżej czternastego roku życia nie może być zatrudnione w żadnej fabryce lub kopalni, ani w żadnym innym niebezpiecznym miejscu pracy.
Konstytucja Pakistanu 1973 r.	Artykuł 25 ust. 3: Żadne z postanowień niniejszego artykułu nie stanowi przeszkody w przyjęciu przez państwo szczególnych przepisów dotyczących ochrony kobiet i dzieci.
Konstytucja Pakistanu 1973 r.	Artykuł 25A (prawo do nauki): Państwo zapewnia bezpłatną i obowiązkową edukację wszystkim dzieciom w wieku od pięciu do szesnastu lat.
Ustawa o Ograniczeniu Małżeństw Dzieci, 1929 r. (zmieniona w 1981 r.)	Sekcja 2: „Dziecko” oznacza osobę, która w przypadku mężczyzny, nie ukończyła osiemnastu lat, a w przypadku kobiety, nie ukończyła szesnastu lat.
Rozporządzenie w Sprawie Systemu Sądownictwa dla Nieletnich z 2000 r.	Sekcja 2: „Dziecko” oznacza osobę, która w chwili popełnienia przestępstwa nie osiągnęła osiemnastego roku życia.
Regulamin więzienny 1978 r.	<p>Zasada 280. Nieletni i młodociani przestępcy. „Nieletni” w przypadku mężczyzn oznacza więźnia, który w chwili skazania nie ukończył 18 roku życia i obejmuje „młodocianych przestępców”. „Młodociany przestępca” oznacza młodocianego mężczyznę, który w momencie skazania miał 15 lat.</p> <p>Zasada 326: Kobiety, które przebywają w więzieniu, mogą mieć przy sobie dzieci do trzeciego roku życia.</p> <p>Poprawka zgłoszona przez prowincje Punjab, Sindh i KP: Dzieci z matkami. Więźniarki mogą przebywać z dziećmi w więzieniu do ukończenia przez nie sześciu lat.</p>
Rozporządzenie w sprawie sklepów i zakładania przedsiębiorstw z 1969 r.	Sekcja 2 a): „Dorośli” oznacza osobę, która ukończyła siedemnasty rok życia; c) „dziecko” oznacza osobę, która nie ukończyła czternastego roku życia.
Ustawa o zatrudnieniu dzieci, 1991 r. (zmieniona w 2005 r.)	Sekcja 2: „Nastolatek” oznacza osobę, która ukończyła czternasty, ale nie ukończyła osiemnastego roku życia; „dziecko” oznacza osobę, która nie ukończyła czternastego roku życia.
Pakistański Kodeks Karny 1860	Sekcja 82: Nic nie jest przestępstwem, które popełniane jest przez dziecko poniżej siódmego roku życia.

Prawo w Pakistanie	Status dziecka w prawie
Pakistański Kodeks Karny 1860	<p>Sekcja 83: Nic nie jest przestępstwem popełnionym przez dziecko w wieku powyżej siedmiu lat i poniżej dwunastu lat, które nie osiągnęło dostatecznej dojrzałości rozumienia, aby ocenić charakter i konsekwencje jego zachowania przy tej okazji.</p> <p>Sekcja 89: Nic nie jest przestępstwem popełnionym w dobrej wierze na korzyść osoby poniżej dwunastego roku życia przez opiekuna lub inną osobę, która jest prawnie odpowiedzialna za tę osobę.</p>
Ustawa o Zakazie Stosowania Kar Cieleśnych 2013 r.	Przestała obowiązywać niedługo po ogłoszeniu.
Rozporządzenie o Edukacji Dzieci Pracowników 1972 r.	Sekcja 4: Rząd Prowincji zapewnia bezpłatne kształcenie, aż do osiągnięcia dojrzałości, jednemu dziecku każdego pracownika zatrudnionego w zakładzie państwowym.
Ustawa o Fabrykach z 1934 r. (zmieniona w 1997 r.)	Sekcja 2 c): „Dziecko” oznacza osobę, która nie ukończyła piętnastego roku życia.
Ustawa o zatrudnieniu dzieci, 1991 r. (zmieniona w 2005 r.)	Sekcja 2 (i): „Nastolatek” oznacza osobę, która ukończyła czternasty, ale nie ukończyła osiemnastego roku życia; (iii) „Dziecko” oznacza osobę, która nie ukończyła czternastego roku życia.
Ustawa o Systemie Pracy Niewolniczej (zniesienie) z 1992 r.	W przepisach tej ustawy nie jest określony wiek „dziecka”, jednakże praca niewolnicza jest zabroniona dla wszystkich grup wiekowych.
Ustawa o Rozwodach z 1869 roku	Sekcja (5): „Nieletnie dzieci” oznaczają, w przypadku synów ojców rdzennych, chłopców, którzy nie ukończyli szesnastego roku życia, a w przypadku córek ojców rdzennych, dziewczynki, które nie ukończyły trzynastego roku życia. W innych przypadkach oznacza to niezamężne dzieci, które nie ukończyły osiemnastego roku życia.
Rozporządzenie w Sprawie Zapobiegania i Kontroli nad Handlem Ludźmi z 2002 r.	Sekcja 2 b) „Dziecko” oznacza każdą osobę, która nie ukończyła osiemnastego roku życia.
Pakistańska Ustawa o Obywatelstwie z 1951 r.	Sekcja 2: „Osoba nieletnia” oznacza, bez względu na postanowienia Ustawy o większości z 1875 r., każdą osobę, która nie ukończyła dwudziestu jeden lat.

Istnieje wiele konwencji praw człowieka, które uznają prawa dziecka. Kraje, które ratyfikowały te konwencje, mają obowiązek wprowadzić je w swoich krajach na szczeblu krajowym i egzekwować ich przestrzeganie. Poniżej znajduje się lista konwencji, dotyczących dzieci, ratyfikowanych przez rząd Pakistanu.

Tabela 2. Konwencje Praw Człowieka ratyfikowane przez Pakistan⁸

Konwencje Praw Człowieka ratyfikowane przez Pakistan	Data ratyfikacji
Konwencja o Zwalczeniu Handlu Ludźmi i Prostyucji	11.07.1952
Konwencja o Pracy Przymusowej z 1930 r. (nr 29)	23.12.1957
Konwencja uzupełniająca w sprawie zniesienia niewolnictwa, handlu niewolnikami oraz instytucji i praktyk podobnych do niewolnictwa	20.03.1958
Międzynarodowa konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej z 1965 r. (CERD)	21.09.1966
Konwencja o Prawach Dziecka z 1989 r. (CRC)	12.11.1990
Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet 1979 (CEDAW)	12.03.1996
Konwencja o wymaganiach w zakresie minimalnego wieku dopuszczalnego w zatrudnieniu z 1973 r. (nr 138) (MOP)	06.07.2006
Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 1966 r. (CESCR)	17.04.2008
Konwencja Narodów Zjednoczonych przeciwko międzynarodowej przestępczości zorganizowanej z 2000 r. (UNTOC)	13.01.2008
Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r. (CESPR)	23.06.2010
Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania z 1984 r. (CAT)	23.06.2010
Protokół fakultatywny do Konwencji o prawach dziecka w sprawie handlu dziećmi, dziecięcej prostytucji i dziecięcej pornografii 2000 r.	11.06.2011
Konwencja o Prawach Osób Niepełnosprawnych 2006 r. (KPON)	05.07.2011
Konwencja o Najgorszych Formach Pracy Dzieci z 1999 r. (nr 182)	11.10.2001

Edukacja

Jednym z praw podstawowych zapisanych w Konstytucji Pakistanu w Artykule 25A jest prawo do edukacji. System edukacji podzielony jest na sześć

⁸ *The State of Children in Pakistan 2015*, red. Q. Shujaat, Islamabad 2015, s. 30.

poziomów: przedszkolny, podstawowy, średni, wysoki, średniozaawansowany i uniwersytecki. Pakistański system oświaty składa się z trzech sektorów; państwowego (skupiającego największą grupę uczniów), prywatnego (najlepszego pod względem poziomu edukacji) oraz religijnego (szkoły madrasowe)⁹.

Prawo do edukacji obejmuje wiele zobowiązań międzynarodowych w tym także wytyczne przygotowane przez Komitet Praw Dziecka (CRC – *Committee on the Rights of the Child*)¹⁰. Pomimo, iż prawo to według Konstytucji obejmuje dzieci pomiędzy 5 a 16 rokiem życia, to jednak około 23 milionów dzieci (w ponad 200 milionowym kraju) w tym wieku nie ma dostępu do edukacji¹¹. Jest to bardzo niebezpieczne zjawisko w tak młodym społeczeństwie, jakim jest Pakistan. Braki w tym zakresie (szczególnie w edukacji dziewcząt) pogłębiają podziały społeczne i są powodem niebezpiecznej radykalizacji¹².

Pozytywne jest to, iż w ostatnich latach możemy zaobserwować – choć jeszcze niezbyt znaczącą – poprawę w tym zakresie. Pozytywne tendencje obejmują stosunkowo wysokie inwestycje w szkolnictwo podstawowe. Zwiększone wysiłki rządów prowincji, szczególnie widoczne od czasu decentralizacji i przekazania im większej władzy w tym zakresie skutkuje rozszerzeniem dostępu do edukacji oraz postępem w zakresie podstawowych wskaźników edukacji¹³, takich jak wskaźniki alfabetyzacji dzieci i młodzieży¹⁴. Trudnością w określeniu stopnia tego postępu są często fałszywe dane przekazywane przez prowincje. Dla przykładu, w 2016 roku w raporcie ministra edukacji Balochistanu wskazano 15 000 nieistniejących etatów nauczycieli, 900 szkół tzw. widmo oraz ok. 300 000 zapisanych fikcyjnie studentów¹⁵.

Według danych organizacji międzynarodowych prawie jedna trzecia dzieci z Azji Południowej, które nie uczęszczają do szkoły, mieszka właśnie

⁹ A. Kuszewska, *Zrozumieć Pakistan. Radykalizacja, terroryzm i inne wyzwania*, Warszawa 2015, s. 191.

¹⁰ United Nation Children's Fundation, *Situation Analysis of Children in Pakistan*, Islamabad 2017, s. 78.

¹¹ *The State of Children in Pakistan 2017*, red. Q. Shujaat, Islamabad 2017, s. 104.

¹² Kuszewska, *Zrozumieć Pakistan*, s. 191–192.

¹³ United Nations Children's Fund Pakistan, *Education Child Deprivation Analysis*, Islamabad 2016, s. 78.

¹⁴ Ministry of Education, *Trainings and Standards in Higher Education, Pakistan Education for All, 2015 Review Report 2015*, Islamabad 2014, <http://unesdoc.unesco.org/image-s/0022/002297/229718E.pdf> [22.10.2022], s. 4.

¹⁵ Society for the Protection of the Rights of the Child, *The State of Pakistan's Children 2016*, www.sparepk.org [25.10.2022], s. 65.

w Pakistanie. Poziom alfabetyzacji w kraju różni się znacznie w zależności od prowincji i waha się od 98 do 23 procent. Zróżnicowanie w dostępie do edukacji, a co za tym idzie w umiejętności czytania, obejmuje również płeć dzieci. W 2015 roku 38,9% dziewcząt przy 30,2% chłopców nie uczęszczało do szkoły podstawowej¹⁶. Oczywiście zaniedbania w tym zakresie przekładają się na całą kondycję społeczeństwa. W 2018 roku wśród dorosłych umiejętność czytania posiadało 75,5% mężczyzn i tylko 59,8% kobiet¹⁷. Takie statystyki klasyfikują Pakistan na przedostatnim miejscu, tuż przed Jemenem, w temacie równości płci. Te dysproporcje zaczynają się już właśnie w najmłodszych latach dziewcząt, którym dużo częściej niż chłopcom ograniczany jest dostęp do edukacji. Obecnie Pakistan jest na niechlubnym trzecim miejscu w liczbie osób nieumiejących czytać i pisać, za ponad miliardowymi Chinami i Indiami¹⁸. W podobny sposób Pakistan klasyfikuje The Human Capital Development Report z 2016 roku, badający szanse młodych ludzi na rozwój i zdobycie wykształcenia, umiejscawiając państwo na 118 pozycji za Indiami (105) Iranem (85) i Chinami (71)¹⁹.

Wielkim problemem dla szkolnictwa w Pakistanie jest również wzrastająca aktywność islamskich ekstremistów. W związku z nią bardzo często dochodzi do ataków na szkoły i uniwersytety. Uczniowie i studenci obawiający się utraty zdrowia i życia bądź przymusowego wciągnięcia w struktury ugrupowań ekstremistycznych, rezygnują z rozpoczęcia lub kontynuacji nauki. Według Światowej Koalicji na rzecz Ochrony Edukacji przed Atakiem (*Global Coalition to Protect Education from Attack*), w latach 2009–2012 miało miejsce co najmniej 838 ataków na szkoły w Pakistanie. W wyniku tych ataków setki szkół zostało całkowicie zniszczonych. W tym samym czasie zginęło co najmniej 30 uczniów, a ponad 97 zostało rannych. Ponadto, co najmniej 138 uczniów i pracowników szkół zostało porwanych. Koalicja Globalna odnotowała również, że od 2005 roku do października 2012 roku w Pakistanie miały miejsce przypadki wykorzystania instytucji edukacyjnych do celów wojskowych²⁰. Kolejne raporty pokazują, że sytuacja

¹⁶ United Nation Children's Foundation, *Pakistan Annual Report 2015*, Islamabad 2015, s. 29.

¹⁷ https://pl.qaz.wiki/wiki/Education_in_Pakistan [25.10.2022].

¹⁸ Kuszewska, *Zrozumieć Pakistan*, s. 192.

¹⁹ *The Human Capital Development Report 2016*, <http://www.weforum.org/reports/the-human-capital-development-report-2016> [25.10.2022].

²⁰ Global Coalition to Protect Education from Attack, *Country Profiles: Pakistan*, <http://www.protectingeducation.org/country-profile/pakistan> [22.10.2016].

ta nie ulega poprawie. W 2013 roku miało miejsce 78 ataków na szkoły. Rok 2014 to czas nasilonych działań Pakistańskiej Talibańskiej Grupy Zbrojnej Tehreek-e-Taliban (TTP). W grudniu 2014 r. TTP skierowało ataki na szkołę w Peszawarze i zabiło ponad 145 osób, w większości dzieci. W 2015 roku zniszczono kolejne 720 szkół. Niestety podobne statystyki bez radykalnych działań rządu mogą obrazować następne lata²¹.

Kolejnym problemem szkolnictwa w Pakistanie jest niski poziom kształcenia w tym kraju. Niemal połowa dzieci, które mają jakikolwiek dostęp do edukacji, zdobywa wiedzę tylko na poziomie podstawowym²².

Wspomniana wcześniej islamizacja i ideologizacja, które odnajdujemy przede wszystkim w szkołach madrasowych pogłębiają istniejące problemy. Dzieci i młodzież uczone w szkołach koranicznych otrzymują nie tylko wykształcenie religijne ale również mocno zafałszowaną edukację historyczną. Madrasy (lub medresy) stały się miejscem wpływu Arabii Saudyjskiej (madrasy sunnickie) oraz Iranu (madrasy szyickie). Szkoły te pogłębiają istniejące w społeczeństwie podziały międzyreligijne i społeczne. Choć stanowią tylko ok. 5% szkół w Pakistanie, to jednak w islamskim społeczeństwie stanowią znaczącą i niebezpieczną siłę kształtującą postawy młodych pokoleń²³.

Praca dzieci

Światowe raporty organizacji zajmujących się ochroną praw dzieci ukazują ich pracę jako jedną z najczęstszych form ich wykorzystywania. Szacuje się, że na świecie 152 miliony dzieci pomiędzy 5 a 17 rokiem życia jest ofiarą tego procederu. Prawie połowa z nich pracuje w zawodach niebezpiecznych dla zdrowia i życia. 72 miliony pracujących dzieci mieszka w Afryce, 62 miliony w Azji i Oceanii, 10 milionów w obu Amerykach, 1,2 mln na Bliskim Wschodzie i 5,5 mln w Europie i Azji Środkowej²⁴.

Ostatnie rzetelne badanie skali problemu pracy dzieci w Pakistanie odbyło się w 1996 roku. Wykazało ono, że niemal 3,3 mln dzieci w tym

²¹ Submission on Pakistan to the Committee on the Rights of the Child, *Submission to the plenary session on Pakistan*, <https://www.hrw.org/news/2016/03/02/submission-pakistan-committee-rights-child> [27.10.2022] s. 2.

²² Kuszewska, *Zrozumieć Pakistan*, s. 194.

²³ B. Ayaz, *What's Wrong with Pakistan?*, New Delhi 2013, s. 179.

²⁴ Child Labour Facts & Figures, ILO, <http://www.ilo.org/global/topics/child-labour/lang-en/index.htm> [27.10.2022].

kraju pracuje przed ukończeniem 18 roku życia. W 2017 r. podjęto prace nad sporządzeniem nowego raportu, który mógłby pokazać skalę tego problemu dzisiaj. Częściowe dane uzyskane w ostatnich latach wskazują jednak na znaczny wzrost liczby pracujących dzieci²⁵.

W światowym prawodawstwie dwie główne konwencje Międzynarodowej Organizacji Pracy (ILO – *International Labour Organization*) regulują sytuację dzieci w sektorze pracy. Konwencja numer 138 (C138) z roku 1973 – reguluje minimalny wiek dziecka podejmującego pracę (*Minimum Age Convention*), konwencja nr 182 (C182) z 1999 roku zabrania podejmowania przez dzieci najgorszych form pracy (*Worst Forms of Child Labour*). C138 określa możliwość podjęcia pracy przez dzieci, które ukończyły 15 lat, a dla pracy lekkiej 13 lat. Pakistan ratyfikował obydwie konwencje, jednak ich wdrażanie nadal budzi wiele zastrzeżeń.

Konstytucja Pakistanu, podobnie jak konwencje C138 i C182, określa wiek dziecka mogącego podjąć pracę i jej charakter. W artykule 11 ust. 3 Konstytucja zakazuje zatrudniania dzieci poniżej 14 roku życia w fabrykach, kopalniach lub przy innych niebezpiecznych pracach. Szczegóły wdrażania tych przepisów, również tych regulujących sytuację pracodawców i kary wobec nich za nie przestrzeganie norm ogólnych, państwo pozostawiło władzom prowincji. Przykładem tego typu działań jest uchwalona w styczniu 2016 roku regulacja *Punjab Prohibition of Child Labour at Brick Kilns Ordinance*, zakazująca dzieciom poniżej 14 roku życia pracy przy wypalaniu cegieł²⁶.

Praca dzieci w społeczeństwie pakistańskim jest zakorzeniona od dawna, a dla dzieci żyjących w tej bolesnej rzeczywistości jest czymś oczywistym. Wykorzystywanie dzieci w niemal każdym sektorze gospodarki kraju jest jedną z najgorszych form ich eksploatacji. Rosnące koszty utrzymania, przede wszystkim drożejąca żywność i paliwo, są głównymi czynnikami, dla których dorośli zmuszają dzieci do pracy. W konsekwencji tego procederu tracą one możliwość nauki i rozwoju, dochodzi do wielu tragedii odbierających bezpowrotnie szansę na normalne życie i na rozwój w przyszłości²⁷.

²⁵ *The State of Children in Pakistan 2017*, s. 165.

²⁶ Punjab Prohibition of Child Labour at Brick Kilns Ordinance, 14 January 2016, <http://www.punjablabour.gov.pk/file/The%20Punjab%20Gazette-The%20Punjab%20Prohibition%20of%20Child%20Labour%20at%20Brick%20Kilns%20Ordinance%202016.pdf> [07.02.2016].

²⁷ F. Gulrez, *The State of Pakistan's Children 2006*, w: *Society for the Protection of the Rights of the Child*, Islamabad 2007, s. 49.

Jednym z największych problemów jest powszechna zgoda na pracę dzieci w domach. Obejmuje ona różne zawody i różne wykonywane funkcje. W połączeniu z biedą społeczeństwa, brakiem wykształcenia rodziców, wielodzietnością rodzin oraz brakiem dostatecznych prawnych regulacji i kontroli państwa, pracę w domach lub domowych gospodarstwach rolnych podejmują już 4-letnie dzieci. Skala tego zjawiska jest niemalże niemożliwa do oszacowania. Ponadto, na ratyfikację przez Pakistan i przygotowanie konkretnych regulacji w prowincjach wciąż oczekuje Konwencja 189 ILO o pracownikach domowych (*Domestic Workers Convention*). Brak regulacji prawnych i edukacji w tym zakresie pozostawia zjawisko pracy dzieci w domach wciąż nierozwiązanym²⁸.

Ogromnym zjawiskiem jest również niewolnicza praca dzieci. Często uprowadzane z domów rodzinnych lub sprzedawane dzieci, stają się współczesnymi niewolnikami zatrudnianymi do najgorszych i najniebezpieczniejszych form pracy²⁹.

Milcząca zgoda społeczna nie pozwala ciągle odgórnie rozwiązać tej sytuacji. Każdego roku prowadzi to do wielu tragedii w zakładach pracy i w prywatnych domach. Liczby, choć ostatecznie dokładnie nieznane, stanowią wyzwanie dla państwa pakistańskiego ale także dla społeczności międzynarodowej³⁰.

Przemoc wobec dzieci

Bardzo trudne jest zebranie miarodajnych informacji dotyczących przemocy wobec dzieci w Pakistanie. Przypadki pojawiające się w prasie, raportach policyjnych i raportach organizacji międzynarodowych zajmujących się ochroną praw dzieci, sygnalizują nam istnienie ogromnej skali tego problemu.

Przemoc wobec dzieci to kary cielesne i użycie siły fizycznej wobec dziecka z intencją spowodowania bólu ale nie urazu. Mają służyć poprawie lub kontroli zachowań dziecka³¹. Jednak z informacji, które odnajdujemy w raportach i prasie jest wiele takich, które mówią o poważnych obrażeniach ciała, jakie doznają dzieci – ofiary przemocy. Kary cielesne w domach, szkołach i miejscach

²⁸ *The State of Children in Pakistan 2017*, s. 165.

²⁹ Tamże, s. 169.

³⁰ Tamże, s. 162.

³¹ B. Shmueli, *The Influence of UNCRC on Corporal Punishment – A Comparative Study*, „Oregon Review of International Law”, 10(2008), s. 190–242.

pracy stanowią jedną z najpowszechniejszych form przemocy wobec dzieci³². Powszechnie stosowaną karą za przestępstwa Haddood, polegające na wykroczeniach przeciwko prawu szariatu zakazującego cudzołóstwa, kradzieży czy spożycia alkoholu jest biczowanie, stosowane również wobec dzieci często prowadzi do wielu tragedii. Dokonuje się to pomimo wprowadzonej w 1996 roku ustawy zakazującej biczowania³³.

Komitet Praw Dziecka (UNCRC – *UN Convention on the Rights of the Child*) wprowadza całkowity zakaz dla pracodawców jakiegokolwiek przemocy wobec dzieci. Rząd według konwencji powinien ustanowić odpowiednie prawodawstwo i działania administracyjne, socjalne i edukacyjne dla ochrony dzieci przed wszystkimi formami fizycznej i psychicznej przemocy, nadużyć i zaniedbań wykorzystania dzieci (Artykuły 19, 3, 6, 28, 37 i 40)³⁴.

Używanie różnego rodzaju form przemocy wobec dzieci pozostawia bardzo często również trwałe ślady w ich psychice. Przemoc, do której dochodzi w szkołach, jest także często usprawiedliwiana i dla wielu jest koniecznym elementem wychowania. Przeciwwstawienie się jej kończy się często wydaleniem ze szkoły i zakończeniem edukacji dziecka. W ukrywaniu nadużyć w tym zakresie często uczestniczy cała społeczność, począwszy od nauczycieli, poprzez rodziny i policję aż do lekarzy zajmujących się pokrzywdzonym dzieckiem. Jedną z najgłośniejszych spraw, która została ujawniona, to przypadek trzynastoletniego chłopca Muhammada Ahmeda Hussaina, który trafił do szpitala pobity przez swojego nauczyciela. Sparaliżowany w konsekwencji tego aktu przemocy Muhammad, według zespołu lekarzy i lokalnego rządu powinien poddać się dalszemu leczeniu w Ameryce, za które zapłaci państwo, gdy tylko ten przemilczy wszystkie okoliczności zdarzenia³⁵.

W czerwcu 2016 roku Międzynarodowy Komitet Praw Dziecka (UNCRC) po analizie raportów dotyczących przemocy wobec dzieci w Pakistanie wydał zalecenia wprowadzenia regulacji prawnych, całkowicie zakazujących stosowania kar cielesnych. Dyrektywy te uzupełniają Projekt Ustawy o Zakazie Stosowania Kar Cieleśnych w Pakistanie z 2013 r (*Prohibition of Corporal Punishment Bill 2013*). Jednak do dzisiaj obowiązującym pra-

³² *The State of Pakistan's Children 2016 Report*, <https://www.sparcpk.org/sopc2017/sopc2016/Combined/The%20of%20Pakistan's%20Children%202016%20Report.pdf> [27.10.2022], s. 36.

³³ T. Parvez, M. Mogwanja, *Analysis of Enforcement Gaps in Child Related Protection Laws 2006*, Islamabad 2006, s. 13.

³⁴ <http://www.endcorporalpunishment.org/pages/frame.html> [27.10.2022].

³⁵ *The State of Pakistan's Children 2016 Report*, s. 36.

wem jest Pakistański Kodeks Karny, który w Sekcji 89 upoważnia rodziców, nauczycieli i innych opiekunów do stosowania kar cielesnych jako środka dyscyplinującego i korygującego zachowanie dzieci poniżej 12 roku życia³⁶.

Wykorzystywanie seksualne dzieci

Wykorzystanie seksualne dzieci jest najmniej zbadaną formą przemocy wobec dzieci w Pakistanie. Wynika to z tego, że temat seksu jest wciąż tematem tabu w tym państwie. Brak edukacji w tym zakresie i brak dostępności do instytucji, do których mogłyby się zgłosić ofiary, nie pozwala na oszacowanie skali zjawiska. Ponadto sprawy te postrzegane są przez społeczność jako sprawy wewnętrzne rodziny. Policja podejmuje działania tylko w bardzo drastycznych przypadkach. Tylko do takich, i to w ograniczonej formie mają dostęp media, które często też ze względu na ogólne milczenie, rzadko podejmują temat³⁷.

W prawodawstwie federalnym i prowincjonalnym Pakistanu odnajdujemy niewiele aktów chroniących dzieci przed tym procederem i zapewniającym ich rehabilitację. Nie ma także aktów konkretnie określających, czym jest wykorzystanie seksualne bez penetracji. Istniejące przepisy dotyczą gwałtu i sodomii, zakładając, że stanowią one nadużycie tylko w momencie penetracji.

Pakistański Kodeks Karny (*Pakistan Penal Code*) z 1860 roku w Sekcji 366 mówi o karze pozbawienia wolności do lat dziesięciu lub grzywnie za współżycie z nieletnią (poniżej 18 roku życia) kobietą lub nakłanianie nieletniej do takich czynów. Sekcje 375 oraz 376 PPC przewidują karę dożywocia lub 10 lat pozbawienia wolności za gwałt. Sekcja 377 określa karę za przestępstwa nienaturalne: homoseksualizm i zoofilię. Kara określona za te przestępstwa jest identyczna jak za gwałt. W żadnym punkcie PPC nie ma jasnego określenia, czym jest przestępstwo wykorzystania seksualnego dzieci i określenia kar za nie³⁸.

Te same ramy prawne stosowane są w głównej mierze w zwalczaniu dziecięcej prostytucji. Zgodnie z raportem ESCAP, rozporządzenie o zwal-

³⁶ Tamże, s. 37–38.

³⁷ United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, *Sexually abused and sexually exploited children and youth in Pakistan: a qualitative assessment of their health needs and available services*, New York 2001.

³⁸ S. Berti, *Rights of the Child in Pakistan, Report on the implementation of the Convention on the Rights of the Child by Pakistan, Report prepared for the Committee on the Rights of the Child 34th session – Geneva, September 2003*, <https://www.refworld.org/pdfid/46c190b40.pdf> [27.10.2022], s. 17–18.

czaniu prostytucji w prowincji z 1961 roku jest kompleksowym aktem prawnym chroniącym przed tym procederem. „Ustawa ta czyni nielegalnym prowadzenie domu publicznego; przyciąganie uwagi słowami, gestami, umyślnym i nieprzyzwoitym obnażaniem ciała w celu uprawiania prostytucji przez dziewczynę poniżej 16 roku życia; pozyskiwanie, wabienie lub odprowadzanie, lub próby takiego działania, jakiegokolwiek kobiety lub dziewczyny w celu uprawiania prostytucji; sprowadzania lub usiłowania sprowadzenia na teren prowincji jakiegokolwiek kobiety lub dziewczyny w celu nakłonienia jej do prostytucji; oraz przetrzymywania jakiegokolwiek kobiety lub dziewczyny wbrew jej woli, w jakimkolwiek miejscu, z zamiarem zmuszenia jej do odbycia stosunku płciowego z jakimkolwiek mężczyzną innym niż jej prawowity mąż”³⁹.

Większość przypadków wykorzystywania seksualnego dzieci w Pakistanie jest rejestrowana na podstawie Rozporządzenia Zina z 1979 roku, które zakazuje wszelkich form nielegalnego współżycia seksualnego, w tym gwałtu. Ponieważ obaj uczestnicy bezprawnego stosunku seksualnego są karani, kobiety bojąc się bycia ukaranymi za przemoc, której doznały, nie zgłaszają przestępstwa. W rodzinach dziewcząt, które zostały wykorzystane seksualnie, panuje „zmowa milczenia”. Dzieje się tak dlatego, że dziewczyna mogłaby zostać ukarana i jako „naruszona” miałaby problem z zamążpójściem. Do końca życia jako współwinna czynu niemoralnego byłaby społecznie napiętnowana⁴⁰.

W podobny sposób temat dziecięcej prostytucji ujęty jest w prawodawstwie dwóch prowincji, Sindh (*Sindh Children Act*, 1955) oraz Pendżab (*Punjab Children Ordinance*, 1983). Na ich mocy karane jest „pozwolenie dziecku w wieku od czterech do 16 lat na uczęszczanie do domu publicznego, który nie jest domem dziecka, lub podżeganie, powodowanie lub zachęcanie do uwodzenia lub prostytucji dziewczynki poniżej 16 roku życia lub zachęcanie kogokolwiek innego niż jej mąż do odbycia z nią stosunku seksualnego”. Według tych aktów kara dotyczy mężczyzn, którzy podejmują współżycie z dziewczynkami niebędącymi ich małżonkami. Jest to forma przyzwolenia na małżeństwa dzieci i przemoc seksualną wobec nich w małżeństwach⁴¹.

Światowa Organizacja Przeciwko Torturom (OMCT *World Organisation Against Torture*) wzywa Pakistan do ustanowienia prawodawstwa, w którym

³⁹ United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, *Sexually abused and sexually*.

⁴⁰ Sadruddin, *Study on the Important Issues of Child Rights in Pakistan*, s. 22.

⁴¹ A. Jillani, Z. Jillani, *Child Rights in Pakistan*, Islamabad 2000, s. 165.

zostanie ustawowo podniesiony wiek dziecka do 18 lat. Ponadto zaleceniem jest równe traktowanie obu płci, które stają się ofiarami przemocy seksualnej. Szczególnie ważnym jest zniesienie przepisów prawa Zina, karzącego dziewczęta, ofiary procederu⁴².

Małżeństwa dzieci

Raport UNICEF z 2016 roku wylicza, że 21% dziewcząt przed ukończeniem 18 roku życia zostaje wydana za mąż, z czego 3% stanowią dziewczynki przed ukończeniem 15 roku życia⁴³.

Znaczący wkład w istniejący na olbrzymią skalę problem małżeństw dzieci ma sytuacja społeczna i ekonomiczna Pakistańczyków. Panujące w państwie stereotypy o roli kobiety jako osoby przeznaczonej tylko do małżeństwa, rodzenia i wychowania dzieci, w znaczący sposób ograniczają ich dostęp do edukacji i zatrudnienia w przyszłości.

Od 1981 roku w Pakistanie obowiązujące prawo pozwala na zawieranie małżeństwa chłopcom, którzy ukończyli 18 lat i dziewczętom, które ukończyły 16 rok życia. Do tego czasu przyjętym aktem był wprowadzony przez Brytyjczyków w 1929 roku Akt Ograniczający Małżeństwa Dzieci (*Child Marriages Restraint Act*), który podobnie pozwalał na wydanie za mąż 16-letniej dziewczynki. Karą za złamanie obecnego prawa może być pozbawienie wolności do jednego miesiąca lub grzywna w wysokości 1000 Rupii (ok. 9 \$). Jednak bardzo rzadko sprawy małżeństw dzieci zostają zgłoszone i szczególnie na obszarach wiejskich są powszechnie akceptowane⁴⁴.

Podobnie jak w innych przestrzeniach szczegóły prawodawstwa pozo-
stawiono w kompetencji rządów prowincji. W prowincji Sindh wprowadzono prawo podnoszące minimalny wiek dzieci obu płci do lat 18 (*Sindh Child Marriage Restraint Act*), czyniąc to bezwzględnie przestępstwem karalnym. Propozycja takiego ujednoczenia przepisów prawa została w 2014 roku odrzucona przez Zgromadzenie Narodowe. Prowincja Pendżab utrzymała wiek dzieci mogących zawierać małżeństwo na poziomie: 16 lat dziewczynki i 18 lat chłopcy. Sprawa zrównania wieku do lat 18 dla obu płci wróciła do Senatu w 2017 roku. Jednak Rada Ideologii Islamskiej (CII), będąca organem konstytucyjnym udzielającym islamskich porad prawnych rządowi

⁴² Berti, *Rights of the Child in Pakistan*, s. 18–19.

⁴³ *The State of Pakistan's Children 2016 Report*, s. 48.

⁴⁴ Tamże, s. 2.

pakistańskiemu wskazała, że małżeństwo może zostać zawarte w każdym wieku, ale przeprowadzka do domu męża (tzw. rukhsati) będzie dozwolona dopiero po ukończeniu 18 roku życia. Rada dodała, że prawa zakazujące małżeństw dzieci są nieislamskie⁴⁵.

Patriarchalny charakter środowiska i tzw. honor rodziny sprawiają, że rodziny w obawie przed uznaniem za odstępców od tradycji, zmuszane są przez społeczeństwo do wczesnego wydania córki za mąż. „Honor rodziny” prowadzi rocznie do ok. 1100 odnotowanych zabójstw dziewcząt. Dzieje się tak, gdy dziewczyna zostanie przyłapana na współżyciu przedmałżeńskim lub zakochuje się w niewłaściwym według rodziny człowieku, i odmawia poślubienia wskazanego mężczyzny. Bardzo rzadko w wyniku zabójstwa honorowego ktokolwiek ponosi karę⁴⁶.

Małżeństwa dzieci związane są również z wieloma tradycyjnymi zwyczajami. *Swara* to zwyczaj, który w celu złagodzenia sporów lub spłaty długu, pozwala na wydanie za mąż dziewczynki. Dwie kolejne tradycje to: *Watta Satta* polegająca na handlu wymiennym dziewczynkami i *pait likkhi*, w której za mąż zostają wydane dziewczynki w bardzo młodym wieku lub przed urodzeniem. Szacuje się, że ok 34% takich małżeństw dokonuje się w ramach najbliższej rodziny lub plemienia. Najczęściej mężem dziewczynki zostaje według tradycji pierwszy kuzyn ze strony ojca⁴⁷.

Kolejny problem to jest zmuszanie dzieci mniejszości religijnych do małżeństw z muzułmanami. Dziewczynki stają się często ofiarami porwań i przemocy. W państwie islamskim wiele z tych dzieci nie ma szansy na powrót do swoich rodzin i zostaje siłą zmuszonych do przejścia na islam. Rodziny tych dzieci nie mają szans na ich odzyskanie, gdyż prawo chroniące mniejszości jest bardzo słabe i nierespektowane⁴⁸. Do najbardziej znanych przypadków w ostatnich latach należą: sprawa Arzoo Raji, trzynastoletniej katoliczki z Karachi oraz sprawa Mairy Shhbaz, czternastoletniej katoliczki z Madina, porwanej, zgwałconej i zmuszonej do małżeństwa wbrew swojej woli. Jedynym sposobem na odzyskanie dzieci jest reakcja wspólnoty międzynarodowej i nagłaśnianie tego tematu. Wsparcie finansowe, jakie jest udzielane m.in. przez Pomoc Kościołowi w Potrzebie w opłaceniu adwokata i procesu sądowego, daje tym dzieciom i ich rodzinom nadzieję na

⁴⁵ <https://www.girlsnotbrides.org/child-marriage/pakistan/> [02.12.2022].

⁴⁶ *The State of Pakistan's Children 2016 Report*, s. 48–50.

⁴⁷ <https://www.girlsnotbrides.org/child-marriage/pakistan/> [02.12.2022].

⁴⁸ https://pkwp.org/newsy/kolejna_maloletnia_pakistanska_katoliczka_porwana_i_zmuszona_do_malzenstwa [02.12.2022].

ratunek⁴⁹. Dzięki takim interwencjom udaje się odzyskać niektóre dzieci i dla nich i rodziny znaleźć nowy dom⁵⁰.

Spółeczność międzynarodowa zobowiązała Pakistan do wyeliminowania małżeństw dzieci do 2030 roku. Ratyfikowana przez państwo w 1990 roku Konwencja Praw Dziecka (*Convention on the Rights of the Child*) oraz w 1996 roku Konwencja w Sprawie Likwidacji Wszelkich Form Dyskryminacji Kobiet (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Woman* CEDAW) nakładają na Pakistan zobowiązania ustanowienia (wbrew CII) konkretnego prawodawstwa, obowiązującego powszechnie i określającego minimalny wiek zawarcia małżeństwa na 18 lat. Przyszłość pokaże, jaką drogę wybierze Pakistan⁵¹.

* * *

Najważniejszym zadaniem dla Pakistanu jest przyjęcie w pełni i wcielanie powszechnie przyjmowanej definicji dziecka. Określenie jednoznaczne, zgodne z normami międzynarodowymi praw dzieci i obowiązków społeczności wobec nich, pozwoli uchronić najmłodszych przed nadużyciami. Ujednolicenie prawa we wszystkich prowincjach i dostosowanie go do powszechnych norm jest w stanie zabezpieczyć przyszłość dzieci – a co za tym idzie – przyszłość całego kraju. Ważnym elementem w tym procesie jest ograniczenie wpływu religii islamskiej na prawodawstwo kraju, szczególnie to dotyczące ochrony dzieci. Istnieje wiele gotowych narzędzi, które wypracowane przez ostatnie dziesięciolecia, pozwoliły w wielu krajach wyeliminować lub w znacznym stopniu ograniczyć kwestie takie, jak: problem z dostępem do edukacji, praca dzieci, przemoc wobec nich, wykorzystywanie seksualne nieletnich i małżeństwa dzieci. Wspólnota międzynarodowa wydała już wiele wytycznych, których przyjęcie – i co bardzo ważne – ich respektowanie jest w stanie poprawić sytuację dzieci w Pakistanie.

BIBLIOGRAFIA

Ali S.M., *Development: Protecting Pakistan's Children*, „The Daily Times”, May 23, 2009.

Ayaz B., *What's Wrong with Pakistan?*, New Delhi 2013.

⁴⁹ https://pkwp.org/newsy/pakistanka_walka_o_sprawiedliwosc [02.12.2022].

⁵⁰ www.isj.org.pk [02.12.2022], s. 1–2.

⁵¹ Tamże.

- Berti S., *Rights of the Child in Pakistan, Report on the implementation of the Convention on the Rights of the Child by Pakistan, Report prepared for the Committee on the Rights of the Child 34th session – Geneva, September 2003*, <https://www.refworld.org/pdfid/46c190b40.pdf> [27.10.2022].
- Child Labour Facts & Figures, ILO, <http://www.ilo.org/global/topics/child-labour/lang--en/index.htm> [27.10.2022].
- Global Coalition to Protect Education from Attack, *Country Profiles: Pakistan*, <http://www.protectingeducation.org/country-profile/pakistan> [22.10.2022].
- Gulrez F., *The State of Pakistan's Children 2006*, w: *Society for the Protection of the Rights of the Child*, Islamabad 2007, s. 49–94.
- Hafeez S., Shujaat Q., *Annual Report 2007. Society for the Protection of the Rights of the Child*, Islamabad 2008.
- Jillani A., Jillani Z., *Child Rights in Pakistan*, Islamabad 2000.
- Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych z dnia 20 listopada 1989 r.
- Kuszevska A., *Zrozumieć Pakistan. Radykalizacja, terroryzm i inne wyzwania*, Warszawa 2015.
- Ministry of Education, *Trainings and Standards in Higher Education, Pakistan Education for All, 2015 Review Report 2015*, Islamabad 2014, <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002297/229718E.pdf> [22.10.2022]
- Parvez T., Mogwanja M., *Analysis of Enforcement Gaps in Child Related Protection Laws 2006*, Islamabad 2006.
- Punjab Prohibition of Child Labour at Brick Kilns Ordinance, 14 January 2016, <http://www.punjablabour.gov.pk/file/The%20Punjab%20Gazette-The%20Punjab%20Prohibition%20of%20Child%20Labour%20at%20Brick%20Kilns%20Ordinance%202016.pdf> [07.02.2016].
- Sadrudin M.M., *Study on the Important Issues of Child Rights in Pakistan*, „The Dialogue”, 6(2008), nr 1, s. 13–30.
- Searle D., Barry C., Jempson M., *The Media and Children Rights*, UK: Media Wise 2005.
- Shmueli B., *The Influence of UNCRC on Corporal Punishment – A Comparative Study*, „Oregon Review of International Law”, 10(2008), s. 190–242.
- Society for the Protection of the Rights of the Child, *The State of Pakistan's Children 2016*, www.sparcpk.org. [25.10.2022].

- Submission on Pakistan to the Committee on the Rights of the Child, *Submission to the plenary session on Pakistan*, <https://www.hrw.org/news/2016/03/02/submission-pakistan-committee-rights-child> [27.10.2022].
- The State of Children in Pakistan 2015*, red. Q. Shujaat, Islamabad 2015.
- The State of Children in Pakistan 2017*, red. Q. Shujaat, Islamabad 2017.
- The State of Pakistan's Children 2016 Report*, <https://www.sparcpk.org/sopc2017/sopc2016/Combined/The%20State%20of%20Pakistan's%20Children%202016%20Report.pdf> [27.10.2022], s. 36.
- United Nation Children's Foundation, *Pakistan Annual Report 2015*, Islamabad 2015.
- United Nation Children's Foundation, *Situation Analysis of Children in Pakistan*, Islamabad 2017.
- United Nations Children's Fund Pakistan, *Education Child Deprivation Analysis*, Islamabad 2016.
- United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, *Sexually abused and sexually exploited children and youth in Pakistan: a qualitative assessment of their health needs and available services*, New York 2001.
- Who is the child: In Pakistani laws! By the Institute for Social Justice (ISJ), www.isj.org.pk [22.10.2022].
- World Economic Forum, *The Human Capital Development Report 2016*, <http://www.weforum.org/reports/the-human-capital-development-report-2016> [25.10.2022].
- Yates V., „CRIN Newsletter. Children Rights Information Network”, 2005, nr 18.
- https://pkwp.org/newsy/kolejna_maloletnia_pakistanska_katoliczka_porwana_i_zmuszona_do_malzenstwa [02.12.2022].
- https://pkwp.org/newsy/pakistanka_walka_o_sprawiedliwosc [02.12.2022].
- <https://www.girlsnotbrides.org/child-marriage/pakistan/> [02.12.2022].
- https://pl.qaz.wiki/wiki/Education_in_Pakistan [25.10.2022].
- <http://www.endcorporalpunishment.org/pages/frame.html> [27.10.2022].
- www.isj.org.pk. [02.12.2022].